

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА – ГАРАНТІЯ ЕФЕКТИВНОГО ЗАХИСТУ ПРАВ, СВОБОД ТА ІНТЕРЕСІВ ОСІБ

IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLES OF ADMINISTRATIVE JUSTICE IS A GUARANTEE OF EFFECTIVE PROTECTION OF THE RIGHTS, FREEDOMS AND INTERESTS OF INDIVIDUALS

Шарая А.А., д.ю.н., доцент,
професор кафедри адміністративного та господарського права
Запорізький національний університет

У статті охарактеризовано реалізацію принципів адміністративного судочинства і доведено, що вона є гарантією ефективного захисту прав, свобод та інтересів приватних осіб у відносинах із публічною адміністрацією. Наголошено на нормативному закріпленні переліку принципів адміністративного судочинства та їх змісту. З'ясовано, що легальне закріплення є позитивною практикою вітчизняного нормотворця, що цілком корелюється із завданням адміністративного судочинства, яке полягає у справедливому, неупередженому та своєчасному вирішенні судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень. Доведено, що варто вести мову не лише про нормативне закріплення принципів адміністративного судочинства, а і про питання їх реалізації, що гарантує виконання завдань адміністративного судочинства.

Сформульовано поняття «реалізація принципів адміністративного судочинства». Проаналізовано характерні ознаки реалізації принципів адміністративного судочинства (правомірність дій, соціальну корисність, процесуальний і стадійний характер, забезпеченість державою) і розкрито їх зміст. Охарактеризовано поняття і сутність ефективності реалізації принципів адміністративного судочинства, що відображає саме результативність, дієвість таких принципів, ступінь досягнення тих наслідків, які мали б бути досягнуті під час діяльності адміністративних судів щодо розгляду і вирішення адміністративних справ. Наголошено на необхідності розрізняти умови ефективності, критерії ефективності, показники ефективності реалізації принципів адміністративного судочинства. У підсумку доведено, що реалізація принципів адміністративного судочинства є маркером, ознакою, гарантією ефективного захисту прав, свобод та інтересів приватних осіб у взаємовідносинах із державою, показником відповідності встановленим завданням адміністративного судочинства.

Ключові слова: принципи, основні засади, адміністративне судочинство, реалізація принципів, захист, публічна адміністрація, завдання адміністративного судочинства, суб'єкти владних повноважень.

The article describes the implementation of the principles of administrative proceedings and proves that it is a guarantee of effective protection of the rights, freedoms and interests of private individuals in relations with the public administration. Emphasis is placed on the regulatory consolidation of the list of principles of administrative proceedings and their content. It was found that legal consolidation is a positive practice of the domestic lawmaker, which is fully correlated with the task of administrative proceedings, which consists in the fair, impartial and timely resolution of disputes by the court in the field of public-legal relations in order to effectively protect the rights, freedoms and interests of individuals. rights and interests of legal entities from violations by subjects of authority. It has been proven that it is worth talking not only about the normative consolidation of the principles of administrative justice, but also about the issue of their implementation, which guarantees the fulfillment of the tasks of administrative justice.

The concept of "implementation of the principles of administrative justice" is formulated. The characteristic features of the implementation of the principles of administrative justice (lawfulness of actions, social utility, procedural and staged nature, provision by the state) are analyzed and their content is revealed. The concept and essence of the effectiveness of the implementation of the principles of administrative justice are characterized, which reflects the effectiveness, effectiveness of such principles, the degree of achievement of those consequences that should be achieved during the activity of administrative courts regarding the consideration and resolution of administrative cases. It is emphasized the need to distinguish the conditions of effectiveness, criteria of effectiveness, indicators of the effectiveness of the implementation of the principles of administrative justice. As a result, it was proved that the implementation of the principles of administrative proceedings is a marker, a sign, a guarantee of effective protection of the rights, freedoms and interests of private individuals in their relations with the state, an indicator of compliance with the established tasks of administrative proceedings.

Key words: principles, basic principles, administrative proceedings, implementation of principles, protection, public administration, tasks of administrative proceedings, subjects of authority.

Принципи адміністративного судочинства закріплені нормативно на рівні відповідного кодифікованого закону. Так, у частині 3 статті 2 Кодексу адміністративного судочинства України (КАС України) визначено, що «основними засадами (принципами) адміністративного судочинства є: 1) верховенство права; 2) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; 3) гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; 4) змагальність сторін, диспозитивність та офіційне з'ясування всіх обставин у справі; 5) обов'язковість судового рішення; 6) забезпечення права на апеляційний перегляд справи; 7) забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, визначених законом; 8) розумність строків розгляду справи судом; 9) неприпустимість зловживання процесуальними правами; 10) відшкодування судових витрат фізичних та юридичних осіб, на користь яких ухвалене судове рішення» [1]. Таке легальне закріплення слід визнати позитивною практикою вітчизняного нормотворця, що цілком корелюється

із завданням адміністративного судочинства, яке полягає у справедливому, неупередженому та своєчасному вирішенні судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень. Слід погодитись із І.Ю. Задорожною, що «принципи надають судочинству якостей справедливого правосуддя в адміністративних справах. І, відповідно, навпаки – недотримання принципів адміністративного судочинства під час здійснення правосуддя тягне незаконність і подальше скасування судового рішення. Крім того, що вони забезпечують внутрішню єдність усіх елементів адміністративного процесу – норм, інститутів, проваджень, ними встановлюється також і консолідація правотворчості і правосуддя в адміністративних справах» [2, с. 75]. В той же час, варто вести мову не лише про нормативне закріплення принципів адміністративного судочинства, а і про питання їх реалізації, що гарантує виконання завдань адміністративного судочинства.

Перш ніж з'ясувати питання, безпосередньо пов'язане із реалізацією принципів адміністративного судочинства, варто визначитись зі змістом «базового» термінологічного ряду, який використовується для цього. Слово «реалізація» має багато значень і застосовується у різних сферах. Фактично, є комплексним, інтегративним поняттям і на це вже неодноразово зазначали у своїх працях представники різних напрямків науки, в тому числі й правової (наприклад, роботи П.М. Рабіновича, Н.М. Оніщенко, Н.М. Пархоменко, О.В. Петришина, С.П. Погребняка, О.І. Харитонові, І.В. Болокан та інших). Етимологічно «реалізація» походить від латинського «realis» (речовий, дійсний), у словниковій літературі зазначено, що «реалізація» – «дія за значенням реалізувати», тобто «здійснювати, робити реальним, втілювати що-небудь у життя» [3, с. 466]; «здійснення певного плану, проекту, програми, будь-якого задуму» [4, с. 642]. Досить часто поняття «реалізація» пов'язують зі сферою економіки. Так, в економічній сфері «реалізація» – це «1) продаж вироблених або закуплених товарів, що супроводжується отриманням грошового виторгу; 2) виконання задуму, отримання результату» [5]; 3) «переведення на гроші, продаж» [6, с. 1018]; 4) «продаж майна, цінностей» [7, с. 400]. Отже, враховуючи положення словників, енциклопедичних, довідникових джерел, можна цілком виправдано помітити, що досить поширеним є, все ж таки, так званий «подвійний» або «комплексний» аспект змісту визначення «реалізація»: загального спрямування (як втілення у реальність, здійснення певного плану, проекту) та економічного спрямування (як продажу товару, майна), що і підтверджує саме комплексність такого поняття та його багатозначність.

Однак таке поширене використання терміну «реалізація» у перерахованих вище сферах суспільного життя не означає, що воно не використовується у правовій. Так, І.В. Болокан слухав зазначає, що «у правовій сфері про реалізацію найчастіше йдеться як про втілення в життя тих приписів і рекомендацій, які закріплюють правові норми» [8, с. 32], а також стверджує, що доктринальне визначення свідчить про «майже одноставне «прив'язування» реалізації саме до норм права як об'єкта реалізації, про усталеність під час характеристики цього поняття виразу «втілення в життя» («втілення в реальне життя»), що свідчить про певну стабільність поглядів учених-юристів на розуміння змісту такого поняття» [8, с. 33]. Тобто, цілком логічно варто зауважити, що у наукових дослідженнях саме правничого спрямування, поняття «реалізація» використовується, здебільшого, по відношенню до норм права («реалізація права», «реалізація норм права», «реалізація норм закону», «правореалізація» тощо). Це є характерним як для теоретико-правових досліджень, так і для галузевих (зокрема, у сфері адміністративного права). Наприклад, П.М. Рабінович під реалізацією правових норм розуміє «здійснення їх приписів у практичних діях (бездіяльності) суб'єктів» [9, с. 129]. А.М. Колодій вважає, що реалізація норм права – це «утілення положень правових норм у фактичній поведінці (діяльності) суб'єктів права» [10, с. 210]. А.Д. Машков ототожнює реалізацією юридичних норм та правореалізацію, використовуючи ці поняття для позначення «процесу втілення юридичних норм у реальні суспільні відносини, у поведінку та діяння суб'єктів права» [9, с. 332]. Н.М. Пархоменко вважає, що реалізація права – це «процес утілення правових приписів у поведінку суб'єктів та їх практичну діяльність щодо здійснення прав і виконання юридичних обов'язків» [11, с. 246]. Щодо адміністративно-правового напрямку, варто зауважити, що В.Б. Авер'янов під реалізацією норм адміністративного права розумів «втілення встановлених чи санкціонованих державою приписів правових норм у діяльності суб'єктів права. Проявляється реалізація норми права у дотриманні заборон, виконанні або дотри-

манні обов'язків, здобуття чи використання прав, перетворюючи правові норми у правомірну поведінку суб'єктів суспільних відносин, які регулюються адміністративним правом» [12, с. 167]. С.Г. Стеценко зазначає, що реалізація адміністративно-правових норм є «процесом практичного втілення у життя приписів, які містяться у нормах адміністративного права» [13, с. 78]. З ним погоджується Т.О. Коломоєць, зазначаючи, що «практичне використання правил поведінки, які містяться у адміністративно-правових нормах, означає їх реалізацію» [14, с. 38]. У словниковій спеціалізованій літературі реалізацію адміністративно-правових норм позначено як «практичне втілення шляхом виконання, використання, дотримання, застосування правил поведінки (приписів), які вони містять, у діяльності суб'єктів суспільних відносин, що перебувають у сфері регулювання адміністративного права» [15, с. 353]. В.А. Бондаренко зауважує, що реалізація норм адміністративного права – це «складне соціально-правове явище, яке повинно тлумачитися як процес втілення у діяльності суб'єктів права приписів юридичних норм, що закріплюють різноманітні правові можливості: суб'єктивні права, юридичні свободи, законні інтереси, правоздатність, галузеві правові принципи, які мають дозвільну спрямованість, тощо» [16, с. 84]. І.В. Болокан, знову ж таки, вважає, що реалізація норм адміністративного права – це «процес прояву у реальній діяльності задуму нормотворця щодо особливостей існування адміністративно-правових відносин, який виявляється у закріпленні в адміністративно-правовій нормі бажаного сценарію активної або пасивної (залежить від форми реалізації) поведінки адресата адміністративно-правової норми» [17, с. 160]. Отже, можна помітити, що у теоретико-правових та галузевих правових дослідженнях «реалізація» пов'язується, насамперед, зі «здійсненням приписів у практичних діях», «втіленням встановлених чи санкціонованих приписів», «втіленням у фактичній поведінці», «процесом практичного втілення у життя».

Про «прив'язку» «реалізації» до конкретних життєвих ситуацій у правовій сфері свідчить і наявність офіційної дефініції у цілій низці нормативно-правових актів, наприклад як: 1) «діяльність суб'єктів господарювання з продажу товарів (робіт, послуг)» (Закон України від 12.05.1991 р. «Про захист прав споживачів» [18]); 2) «продаж, обмін, дарування, відчуження іншим шляхом, незалежно від того чи здійснюється таке відчуження на платній основі чи безоплатно» (Закон України від 21.12.2017 р. «Про безпечність та гігієну кормів» [19]); 3) «пряме чи непряме пропонування або розміщення за ініціативою або від імені керуючого кваліфікованим фондом венчурного капіталу паїв або акцій фонду венчурного капіталу, що ними він керує, відповідно, інвесторам чи в інвесторів з постійним місцезнаходженням або зареєстрованим офісом в Союзі (Регламент Європейського Парламенту і Ради ЄС № 345/2013 від 17 квітня 2013 р. про європейські фонди венчурного капіталу» [20]); 4) «продаж, володіння з метою продажу, пропонування до продажу або будь-яке відчуження, постачання або передавання з метою комерційного використання насіння третім особам, за винагороду або без неї» (Директива Ради ЄС 2002/57/ЄС від 13 червня 2002 р. про реалізацію насіння олійних та прядивних культур [21]) та інші. Однак, варто зауважити, що офіційні нормативні дефініції, здебільшого зорієнтовані на закріплення економічного змісту поняття «реалізація», і нормативного закріплення поняття «реалізація принципів адміністративного судочинства» наразі немає. І така ситуація є наслідком відсутності єдиного нормативно-правового акту, бажано законодавчого, який би закріпив «базовий» дефінітивний ряд, серед яких в якості однієї із таких дефініцій мала б бути закріплена і «реалізація». Обґрунтування доцільності розробки і прийняття Закону України «Про нормативно-правові акти» (можлива й інша

назва, хоча лише щодо формулювання, а не зміни змісту) вже здійснюється у правовій науці протягом тривалого часу, в наявності кілька проектів, результатів обговорення, порівняльних таблиць, проте і до цього часу ця прогалина залишається й ускладнює правозастосування. Саме у разі наявності такого законодавчого акту, закріплення норми-дефініції «реалізація», будь-які спірні питання щодо тлумачення усуваються, в тому числі й щодо проблематики, яка стосується адміністративного судочинства.

Слід враховувати, що реалізація принципів права і реалізація норм права є взаємопов'язаними процесами, причому реалізація принципів права є першочерговим, адже завжди передє реалізацією норм права. Принципи також закріплюються у нормах права і їх реалізація є першочерговою як щодо всього предмету регулювання в цілому, так і його складових зокрема. Тобто, логічною є наявність власного механізму реалізації принципів адміністративного судочинства, який повинен бути наділений ознакою інтегрованості. Слід звернути увагу на те, що вказівка на предмет реалізації (принципи адміністративного судочинства) є істотною та особливою ознакою цієї правової категорії, адже саме вона відмежовує цей напрям реалізації від інших. Одночасно, самих принципів права для реалізації їх, а також для наявності механізму їх реалізації недостатньо, в наявності мають бути всі елементи такого механізму. Проте спочатку варто визначитись із тим, що є саме реалізацією принципів адміністративного судочинства. Отже, можна дійти висновку, що *реалізація принципів адміністративного судочинства* – це процес практичного втілення (здійснення) їх вимог у діяльності адміністративних судів щодо розгляду і вирішення адміністративних справ, правомірній поведінці суб'єктів адміністративного судочинства.

У теоретико-правових наукових джерелах можна знайти виокремлення цілої низки *ознак реалізації* (шоправда, у «прив'язці» до норм права), зокрема: «1) правомірність дій (відповідність дій приписам норм права, оскільки неправомірні дії, вчинення правопорушення не можуть вважатись реалізацією норм права); 2) соціальна корисність дій (спрямованість дій на задоволення певних приватних і публічних інтересів як суспільства в цілому, так і окремої людини); 3) процедурний характер дій (урегульованість процесу діяльності суб'єктів права конкретними нормами права, стадійність); 4) вольовий характер дій (усвідомлення як самих дій, так і їхніх наслідків; необхідність існування певного балансу між суб'єктивними інтересами конкретної особи та нормами права; пропаганда дій, що відповідають нормам і принципам права); 5) забезпеченість державою процесу й результату реалізації права» [22, с. 173; 23, с. 413]. Д.С. Подпіснєв виокремлює власний варіант ознак реалізації норм права: «1) визначається нормативними приписами; 2) є свідомою діяльністю; 3) орієнтується на досягнення мети правової норми; 4) виступає критерієм соціальної цінності норми права; 5) виражається у правомірній поведінці суб'єкта» [24, с. 110-111]. В.А. Бондаренко, зважаючи на теоретичні засади сучасної правової науки, виокремлює цілу низку ознак реалізації правових норм, серед яких: «завжди правомірною поведінкою; діяльністю, пов'язаною з досягненням певного результату, передбаченого нормою права; вольова поведінка, коли суб'єкт права узгоджує свою поведінку з вимогами норм права» [16, с. 81]. І.В. Болочан, ґрунтовно аналізуючи феномен реалізації норм адміністративного права, вважає, що ознаками реалізації норм права є: «1) вказівка на предмет реалізації; 2) вказівка на мету реалізації; 3) вказівка на практичні дії суб'єктів реалізації; 4) вольовий характер дій; 5) вказівка на забезпеченість державою процесу і результату реалізації» [17, с. 75-76]. Хоча і різними є послідовність їх розміщення та зовнішня форма вираження (в тому числі й особливості формулювання), втім цілком можна вести мову про те, що позиції

вчених-юристів майже типові щодо виділення ознак реалізації норм права, в тому числі й норм адміністративного права, норм адміністративного судочинства. Такі ознаки можуть бути цілком характерними (із певними застереженнями) і щодо реалізації принципів адміністративного судочинства, зокрема в контексті:

- правомірності дій (порушення принципів адміністративного судочинства, безперечно, не може вважатися їх реалізацією);

- соціальної корисності (досягнення справедливого балансу (співмірності) між приватними і публічними інтересами під час реалізації принципів адміністративного судочинства, інтересами приватних осіб та суб'єктів публічної адміністрації);

- процесуального і стадійного характеру (наявність обов'язкових етапів для повноцінної реалізації принципів адміністративного судочинства та досягнення визначеного результату, при цьому їх послідовності та орієнтації на результат);

- забезпеченості державою (адже порушення принципів адміністративного судочинства може мати наслідком порушення норм і правил діяльності адміністративних судів щодо розгляду і вирішення адміністративних справ, що зумовлює виникнення підстав для юридичної відповідальності). Саме за наявності таких ознак фактично можна вести мову про розуміння унікальності реалізації принципів адміністративного судочинства.

Показником належного рівня реалізації принципів адміністративного судочинства варто вважати *ефективність* такої реалізації. Визначаючи зміст і сутність ефективності реалізації принципів адміністративного судочинства, слід, перш за все, розглянути відповідні узагальнені наукові та нормативні положення. У словнику української мови поняття «ефективний» визначено як такий, що «приводить до потрібних результатів, наслідків, дає найбільший ефект» [25, с. 492]. Інше значення ефективності (від lat. effectus – виконання, дія) – «здатність виконувати роботу і досягати необхідного або бажаного результату з найменшими витратами часу і зусиль» [26, с. 94]. В англійській мові поширені два терміни, що означають ефективність: «effectiveness» – ефективність і «efficiency» – дієвість. Ефективність – це фактично «визначення мети, вимір прогресу в досягненні цієї мети і розгляд альтернативних засобів її досягнення. Вона стосується сфери досягнення публічно-політичної мети і засобів, якими вона досягається. Дієвість – це мінімізація витрат по відношенню до випуску (продукції, послуг, інформації) за визначеної мети і вибраних методик. Вона акцентує увагу на взаємовідносинах витрат – мінімізації витрат і максимізації випуску» [27, с. 41]. А.В. Крамаренко зауважує, що «ефективність в широкому розумінні – це загальна результативність людської діяльності. Вона відображає співвідношення вироблених благ (результатів) і витрачених ресурсів» [28, с. 195]. О.М. Куракін зазначає, що «ефективність» найчастіше розглядається як: а) «співвідношення між метою та фактично досягнутим результатом; б) як здатність приводити суспільні відносини до позитивних результатів; в) функціонально-цільовий підхід» [29, с. 7]. Є.М. Блажівський зазначає, що «ефективність як наукова категорія прийшла у правознавство з економіки, де отримала всебічний аналіз та широко використовується в економічних дослідженнях. В економічному менеджменті під нею розуміється така діяльність, що призводить до досягнення поставлених цілей, дає максимальний результат за мінімальних матеріальних, людських та інших видів витрат» [30, с. 109]. Отже, аналізуючи ці та інші тематичні положення, можна запропонувати узагальнення щодо розуміння «ефективності», а саме як:

- «– оцінювання певного результату;

- відповідність одержаного результату (процесу) запланованому;

– числова характеристика задовільності функціонування;

– ймовірність виконання певних цілей» [31].

У вітчизняному законодавстві «ефективність» формується із використанням наступних словосполучень, наприклад: «досягнення найкращого результату (ефекту) при використанні визначеного обсягу матеріальних і фінансових ресурсів» [32]; «раціональне і результативне використання ресурсів для досягнення цілей державної політики» [33] тощо. Таким чином, це дозволяє сформулювати висновок про те, що *ефективність реалізації принципів* адміністративного судочинства відображає саме результативність таких принципів, тобто відображає ступінь досягнення ними тих наслідків, які мали б бути досягнуті під час діяльності адміністративних судів щодо розгляду і вирішення адміністративних справ; це відносний показник, зумовлений певними соціальними, економічними, правовими, політичними та іншими обставинами, за умови найменших витрат часу, ресурсів і зусиль.

І у зв'язку із цим, цілком можливо запропонувати авторське бачення реалізації принципів адміністративного судочинства як процесу практичного втілення (здійснення) їх вимог у правомірній поведінці суб'єктів адміністративного судового процесу. Ознаками реалізації принципів адміністративного судочинства цілком можна вважати: правомірність дій (порушення принципів адміністративного судочинства не може вважатися їх реалізацією), соціальну корисність (досягнення справедливого балансу між приватними і публічними інтересами під час реалізації

принципів адміністративного судочинства), процесуальний і стабільний характер (наявність обов'язкових етапів для повноцінної реалізації принципів адміністративного судочинства та досягнення визначеного результату), забезпеченість державою (адже порушення принципів адміністративного судочинства може мати наслідком порушення норм адміністративного судочинства, що тягне за собою підстави для юридичної відповідальності). *Ефективність реалізації принципів* адміністративного судочинства відображає саме результативність, дієвість таких принципів, тобто відображає ступінь досягнення тих наслідків, які мали б бути досягнуті під час діяльності адміністративних судів щодо розгляду і вирішення адміністративних справ; це своєрідний відносний показник, зумовлений певними соціальними, економічними, правовими, політичними та іншими обставинами, за умови найменших витрат часу і зусиль. Варто розрізнити *умови ефективності* реалізації принципів адміністративного судочинства (обставини, що передують і сприяють результативності), *критерії ефективності* реалізації принципів адміністративного судочинства (кількісне та якісне співвідношення мети/результату/заграт) та *показники ефективності* реалізації принципів адміністративного судочинства (кількісні параметри доказів дієвості положень). Таким чином, реалізація принципів адміністративного судочинства є маркером, ознакою, гарантією ефективного захисту прав, свобод та інтересів приватних осіб у взаємовідносинах із державою, показником відповідності встановленим завданням адміністративного судочинства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.
2. Задорожна І. Ю. Принципи адміністративного судочинства України: теорія і практика реалізації. *Наше право*. 2021. № 1. С. 72-76 URL: <http://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/2021/03/72-Zadorozhna.pdf>
3. Словник української мови : у 11 т. / гол. ред. кол. І. Білодід. Київ : „Наукова думка”, 1970–1980. Том 8, 1977. 927 с.
4. Куньч З. Й. Універсальний словник української мови. Тернопіль : Навчальна книга. Богдан, 2005. 848 с.
5. Тлумачний словник економіста. URL: <https://subject.com.ua/economic/dict1/1776.html>.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.
7. Сучасний тлумачний словник української мови / уклад. : Л. П. Олексієнко, О. Л. Шумейко. Київ : Кобза, 2002. 544 с.
8. Болокан І. В. Реалізація норм права як правова категорія. *Актуальні проблеми держави і права*. 2016. Вип. 77. С. 31-38. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2016_77_7.
9. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Навчальний посібник. Київ: Атіка. 2001. 176 с.
10. Теорія держави і права: навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.; за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. Київ: Юрін-ком Інтер, 2002. 368 с.
11. Пархоменко Н. М. Реалізація права. *Юридична енциклопедія: у 6 т. / голов. редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького*. Київ: Українська енциклопедія, 2003. Т. 5. С. 246.
12. Адміністративне право України: Академічний курс: підручник: у 2 т. / В. Б. Авер'янов, Ю. П. Битяк, В. В. Зуй та ін.; голова ред. кол. В. Б. Авер'янов. Київ: Юридична думка, 2004. Т. 1: Загальна частина. 584 с.
13. Стеценко С. Г. Адміністративне право України : навч. посіб. Київ: Атіка, 2008. 624 с.
14. Коломоєць Т. О. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 576 с.
15. Адміністративне право України: словник термінів / за заг. ред. Т. О. Коломоєць, В. К. Колпакова. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2014. 520 с.
16. Бондаренко В. А. Деякі питання реалізації адміністративно-правових норм. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія юридична*. 2013. Вип. 4. С. 78-86. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvlduvs_2013_4_12.
17. Болокан І. В. Реалізація норм адміністративного права : проблемні питання теорії та практики: дис. ... д-ра юрид. наук. Запоріжжя. 2017. 549 с.
18. Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12>.
19. Про безпечність та гігієну кормів: Закон України від 21.12.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2264-19>.
20. Про європейські фонди венчурного капіталу: Регламент Європейського Парламенту і Ради ЄС № 345/2013 від 17 квітня 2013 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_004-13/ed20130417#n122.
21. Про реалізацію насіння олійних та прядивних культур: Директива Ради ЄС від 13 червня 2002 року № 2002/57/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_002-02/ed20020613#n17.
22. Крестовская Н. Н., Оборотов Ю. Н., Крыжановский А. Ф., Матвеева Л. Г. Теория государства и права: государственный экзамен. Харьков : Одиссей, 2009. 256 с.
23. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 520 с.
24. Подпіснєв Д. С. Ознаки реалізації норм права. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право*. 2013. № 3. С. 107-111. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKPI_soc_2013_3_20.
25. Словник української мови: у 11 т. / редкол.: І. К. Білодід та ін. Т. 2. Г–Ж/ред. тому: П. П. Доценко, Л. А. Юрчук. Київ: Наук. думка, 1971. 550 с.
26. Юровська В. В. Методи адміністративного права : питання теорії та практики : монографія. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2018. 344 с.
27. Європейські орієнтири місцевого і регіонального розвитку: збірник матеріалів та документів / заг. ред. М. Пухтинського, О. Власенка. Київ : Вид-во АМУ, 2009. 508 с.

28. Крамаренко А. В. Ефективність управління персоналом: поняття, принципи та види. *Економічний простір*. 2013. № 73. С. 194-202. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/esprios_2013_73_21.
29. Куракін О. М. Аналіз співвідношення категорії «ефективність правового регулювання» і суміжних понять. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 2. С. 7–10.
30. Блажівський Є. М. Критерії ефективності протидії злочинності. *Форум права*. 2012. № 4. С. 109-113. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2012_4_19.
31. Сидора Т. Ю. Критерії оцінювання ефективності діяльності підприємства. *Ефективна економіка*. 2012. № 7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2012_7_53.
32. Про затвердження Методики проведення органами державної контрольно-ревізійної служби державного фінансового аудиту діяльності суб'єктів господарювання: Наказ Головного контрольно-ревізійного управління України від 04.08.2008 р. № 300 (втратив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1037-08>.
33. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19>.